

Валерій ВАСИЛЬЄВ
(м. Київ)

ПОЇЗДКА СЕКРЕТАРЯ ЦК ВКП(б) Л.М. КАГАНОВИЧА НА ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ ТА В УКРАЇНУ (1933 р.)

За останні роки в Україні триває напружена пошукова та аналітична робота з проблематики голодомору 1932-1933 рр. Продовжують публікуватися нові збірники документів¹, постійно зростає кількість наукових публікацій². Проте значна кількість аспектів жакливої трагедії українського народу ще потребують дослідження. Серед них – поїздки секретаря ЦК ВКП(б) Л.М. Кагановича на Північний Кавказ та в Україну 1933 р. Документальна база, що уведена до наукового обігу останнім часом, дозволяє здійснити науковий аналіз цих поїздок у контексті політики керівництва СРСР на чолі з генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Й.В. Сталіним³.

Комплексна соціально-економічна та політична криза в Радянському Союзі, спровокована діями лідерів країни, призвела до нового закруту широкомасштабного голоду в Україні у другій половині 1932 – першій половині 1933 рр. За твердженнями вчених саме наприкінці 1932 – на початку 1933 рр. голод забрав життя мільйонів людей. Дослідники переконані, що вище політичне керівництво СРСР не тільки знало про масштаби голодування та смертність населення, але й використало голод для приборкання опору українського суспільства⁴. Про це свідчать поїздки наприкінці 1932 р. голови РНК СРСР В.М. Молотова в Україну, Кагановича на Північний Кавказ та в Україну, секретаря ЦК ВКП(б) П.П. Постишева у Дніпропетровську область України.

Принагідно зауважимо, що Сталін у другій половині 1932 р. неодноразово висловлював незадоволення діями регіональних партійно-радянських керівників України та Північного Кавказу, пропонував звільнити їх з посад. Так, 11 серпня 1932 р. в листі до Кагановича Сталін накреслив стратегічне завдання радянського керівництва по відношенню до України: «Поставити собі на меті перетворити Україну в найкоротший термін у справжню фортецю СРСР, в дійсно зразкову республіку. Грошей на це не жаліти. Без цих і подібних ним заходів (господарське і політичне зміцнення України, насамперед – її прикордонних районів і т. п.), повторюю – ми можемо втратити Україну»⁵. Остання фраза показує, що Сталін усвідомлював глибину кризи в республіці і побоювався соціального вибуху, в тому числі і непокори українських комуністів. Тому він характеризував незгідних в компартії з хлібозаготівлями як «гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті – прямих агентів Пілсудського». Вони були для нього політичними противниками і класовими ворогами, які загрожували його владі.

Для організації більш жорсткого контролю за діяльністю партійно-радянських структур УСРР 24 січня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення «Про зміцнення парторганізацій ЦК КП(б)У», відповідно до якого секретар ЦК ВКП(б) Постишев був призначений другим секретарем ЦК КП(б)У та першим секретарем Харківського обкому, М.М. Хатаевич - першим секретарем Дніпропетровського обкому партії та секретарем ЦК КП(б)У, Разумов – першим секретарем Одеського обкому партії (через тиждень було прийнято рішення залишити Разумова на

посаді першого секретаря Татарського обкому партії, а замість нього призначити в Одеську область Є.Вегера – першого секретаря Кримського обкому КП(б)У).

За допомогою цих кадрових призначень Сталін встановив особистий контроль за ситуацією в Україні. Як показали наступні події Постишев, безпосередньо отримуючи вказівки від Сталіна, контролював дії першого секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора та інших українських керівників. У першій половині 1933 р. на прохання Постишева в Україну було надіслано понад 100 відповідальних партійно-радянських працівників з різних регіонів СРСР. Спираючись на їхню підтримку, сталінський намісник здійснив серйозні кадрові перестановки в управлінських структурах республіки. Чимало усунутих з посад працівників, серед яких було багато вихідців із Західної України, репресували⁶.

На початку 1933 р. в республіці з'явилась паралельна з райкомами партії контролююча управлінська структура – політвідділи МТС. Постишев особисто затверджував начальників політвідділів, які у переважній більшості були колишніми військовими політпрацівниками (комісарами полків та дивізій). Була також введена посада заступника начальника політвідділу МТС по ДПУ.

Складовою посилення контролю за ситуацією на місцях були поїздки Кагановича на Північний Кавказ та в Україну. За рішенням політбюро ЦК ВКП(б) він 31 січня 1933 рр. прибув до Ростова-на-Дону у складі групи, до якої входили п'ять працівників різних наркоматів СРСР, зокрема, І.І. Леплевський від ОДПУ. Офіційно поїздка мала на меті виявити стан експлуатації та ремонту тракторів й підготовкою до весняної сівби. Але фактично Каганович контролював ситуацію в регіоні.

Перший секретар Північнокавказького крайкому ВКП(б) Б.П. Шеболдаєв на засіданні бюро крайкому розповів, що не вистачало насіння для сівби, у регіоні панувала масова смертність, яку фіксували співробітники ДПУ. Працівники райкомів партії, налякані попередніми діями комісії Кагановича, взагалі не згадували про голод, намагалися відмовчуватися. У станицях, мешканці яких депортувалися на Північ країни, відмічалися випадки «класового терору» куркульства.

Каганович відвідав кілька колгоспів, МТС, завод «Ростсельмаш». Без сумніву, він бачив реальну ситуацію в регіоні, проте, судячи із записів у щоденнику, ніяк не реагував на неї⁷. Оцінки сталінського посланця залишалися незмінними – у селян є хліб, але вони ховають його від держави, віддаючи перевагу загибелі від голоду.

Така вкрай жорстка та антилюдяна позиція радянського керівництва супроводжувалася спробами подолати голод та зміцнити владу в країні комбінованим застосуванням економічних, адміністративних та репресивних заходів. Проаналізуємо їх на прикладі України. В січні 1933 р. керівництво СРСР встановило новий порядок державних заготівель: були введені тверді погоктарні норми здачі сільгосппродуктів для колгоспів. 6 лютого 1933 р., коли голод в Україні набув катастрофічних розмірів, політбюро ЦК ВКП(б) зупинило в республіці хлібозаготівлі з врожаю 1932 р.⁸

Під час проведення весняної сівби (березень-червень 1933 р.) ЦК ВКП(б) та РНК СРСР надали Україні так звану «допомогу» у розмірі 559090 тон зерна, в тому числі 371640 тон насіння, 84760 тонн продовольчої допомоги, 102690 тонн фуражу. Насправді, більшість цієї допомоги була вилучена у селян у попередні місяці хлібозаготівель та зберігалась у державних сховищах в Україні. Щодо продовольчої допомоги, то її розмір був меншим, ніж місячна потреба республіки у

хлібі для осіб, які перебували на централізованому постачанні (так звані «особливий» список та «списки №1-3»). Проте надання значної кількості насіння дозволило засіяти навесні 1933 р. майже на 2 млн. гектарів землі більше, ніж в 1932 р.

Швидкими темпами відбувалось насичення сільського господарства України технікою: за рік кількість тракторів в республіці збільшилась на 15 тисяч, комбайнів на 2,5 тисяч. Наприкінці 1933 р. на ланах республіки працювало 48 500 тракторів, 4500 комбайнів, біля 9000 вантажних автомашин.

Під час весняної сівби 1933 р. та збору врожаю керівництвом України була ініційована нова хвиля колективізації. До колгоспів вже не заганяли силоміць. Колгоспники під час польових робіт отримували від держави мізерне «громадське харчування», в той час, коли односібники були кинуті напризволяще. За такої ситуації відсоток колективізації протягом 1933 р. зростав. На початку 1934 р. в Україні було усунуто 85,5% всієї орної землі, а в 24 191 колгоспі перебувало 73% селянських господарств⁹

Щоб подолати незадоволення і опір низових партійно-радянських працівників, в КП(б)У була оголошена «чистка». До 15 жовтня 1933 р. її пройшли 120 тис. комуністів, з-поміж яких 27,5 тис. (23%) були «вичищені» як «класово-ворожі елементи». Впродовж десяти місяців 1933 р. ЦК КП(б)У надіслав в обкоми 233 нових працівників. На керівну районну роботу відряджені 1 340 осіб. Призначено 278 нових секретарів райкомів (70% від загальної кількості).

Стало набагато більше відповідальних партійних працівників безпосередньо в колгоспах. Якщо на 1 січня 1933 р. у колгоспах республіки було 7 908 секретарів партосередків і кандидатських груп, то на 1 листопада їх кількість зросла до 10 365. Крім того, до колгоспів спрямовані 6 500 партійних організаторів і 16 500 партторгів бригад. Загалом з обласних і районних центрів надіслано до колгоспних осередків 15 929 осіб, з яких 3 592 — на постійну роботу головами колгоспів, секретарями партосередків і партторгами колгоспів.

1933 р. Україну охопили масові політичні перевірки та репресії. Основним завданням створених політвідділів МТС та ДПУ УСРР стала «чистка класово-ворожих елементів». Розмах репресивних заходів, здійснених ними, величезний. Після організації у березні 1933 р. 649 політвідділів МТС і 203 політвідділів радгоспів пройшла перевірка кадрів. По 455 МТС «вичищено» 8 691 особу, чи 26,1% перевірених, тобто «політична перевірка» охопила приблизно 33 300 працівників. Якщо екстраполювати ці цифри на всі МТС, то «перевірено» близько 47 тис. людей. Тільки серед директорів МТС зняли з посади 400 осіб.

Ще значнішим був масштаб репресій у колгоспах. Наслідки «чистки» управлінського апарату 11 420 колгоспів, проведеної політвідділами 455 МТС, наступні: перевірили 203 068 осіб, з яких зняли з посад 51 896 осіб, тобто 25,3% загальної кількості.

Крім управлінців, з цих колгоспів «вичистили» 38 030 осіб. Загальна кількість «вичищених» з колгоспів у районах діяльності 455 МТС становила 89 926, тобто в середньому на кожний колгосп припало 8 осіб. З урахуванням того, що в Україні на той час було 24 191 колгосп, «вичищених» налічувалося 193 528 осіб.

По 443 радгоспах було перевірено 95 517 людей, з яких «вичищено» 14 680 (15,4%). З посад знято 60% директорів радгоспів Наркомату радгоспів і 42% —

Наркомату землеробства. Суцільна перевірка сільськогосподарських кадрів охопила 74 тис. трактористів республіки, з яких 6 400 знято з роботи, а також 5 820 шоферів, з-поміж яких «вичищено» 765 осіб.

1933 р. ЦК КП(б)У та обкоми партії перевірили систему Заготзерна — працівників зсипних пунктів, елеваторів, міжрайонних і обласних контор. З 9 215 перевірених знято з роботи 1 041, зокрема 500 «активних петлюрівців, білогвардійців, куркулів і торгівців», 300 «викритих у різного роду зловживаннях, крадіжках і шахрайстві», 241 «непридатного працівника», 150 «білогвардійських офіцерів». До системи Заготзерна спрямовано 850 «політично надійних працівників», а також 200 комуністів на посади завідуючих зсипними пунктами.

«Політичні перевірки» охопили систему споживчої кооперації, де з 45 тис. перевірених було знято з посад 4,1 тис. «розтратників, активних петлюрівців і білогвардійців, куркулів і торгівців». На їхнє місце до споживкооперації надіслано понад 3 тис. осіб.

Постишев особисто ініціював і контролював «політичні перевірки» керівного складу різних управлінських структур в Україні. Зокрема, під час перевірки центрального та обласних апаратів Держплану України було знято з роботи 98 осіб, замість яких призначено 24 комуністи з вищою освітою. В Управлінні народногосподарського обліку РНК УСРР звільнений з посади 151 «меншовик, есер та інші класово-ворожі елементи», а натомість скерований 21 комуніст з вищою освітою.

Особливо ретельно ДПУ УСРР провело «чистку» Наркомату землеробства (НКЗ), відповідальних працівників якого звинувачували у створенні голоду. На початку 1933 р. там була викрита «контрреволюційна організація», а у червні - 44 працівники зняли як «контрреволюційні націоналістичні елементи». Водночас замінили більшість завідуючих обласними земельними управліннями та керуючих обласними тракторними конторами. В серпні – вересні 1933 р. розгромили Всеукраїнську академію сільськогосподарських наук, президія якої була оновлена на 80–90%. Репресій зазнали багато інших республіканських організацій та установ.

Найбільші «досягнення» перевірок та чисток відзначалися на нижчих щаблях управлінських структур. Постишев на листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У заявив про те, що з низових радянських установ «вичищено» близько 40 тис. працівників. До XII з'їзду КП(б)У (18–23 січня 1934 р.) у республіці було замінено 60% голів райвиконкомів і 60% голів сільрад. Перепаало й сільським комсомольцям. За 15 місяців, з листопада 1932 р. до січня 1934 р., із лав ЛКСМУ було виключено 57 655 осіб, переважно на селі. З міст до сіл спрямовано 2 500 секретарів колгоспних комсомольських осередків¹⁰.

Репресіями в Україні керував не лише Постишев, його спрямовували особисто Сталін і Каганович. Останній очолив комісію політбюро ЦК ВКП(б) з вивчення проблем вугільної промисловості Донбасу, де нестача продовольства призвела до значного падіння видобутку вугілля. 8 квітня 1933 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про роботу вугільної промисловості Донбасу», де провину за падіння видобутку переклали на керівні органи Донбасу¹¹. У котрий раз місцеві керівники мусили відповідати за хибну політику радянських вождів.

11 квітня 1933 р. Каганович прибув до Сталіно (сучасне м. Донецьк), щоб контролювати хід виконання постанови. Він проводив засідання обкому КП(б)У,

бесіди з місцевими керівниками, відвідав шахти та металургійні заводи. У щоденнику секретар ЦК ВКП(б) занотував, що серед господарників спостерігалася розгубленість та побоювання репресій. На це Каганович заявив, що господарники бажають «жити з усіма у мирі» й не виконають як слід доручену справу. Сталінський посланець відверто погрожував господарникам, мовляв, не зроблять висновків із попередження ЦК (постанова від 8 квітня 1933 р.), не досягнуть переламу – їх покарають¹².

Різка критика керівництва вугільної промисловості й приїзд Кагановича на чолі групи ЦК ВКП(б) викликали «панічні настрої» серед інженерів у Донбасі. Всі чудово розуміли, що їх можуть у будь-яку мить піддати репресіям. Недарма інженер Бірман – технічний директор Червоногвардійського рудоуправління казав: «Не потрапити би на очі й усе. За видобуток заїдять. Я не пара Єгору Абакумову (відомий господарчий керівник у Донбасі – В.В.) і то, що з ним зробили». Технічний директор тресту «Сталінвугілля» Годзевич заявив: «Я один не піду доповідати, підемо усі разом. Я знаю ці зустрічі. Хоча б скоріше вигнали, а то тягнуть усіма цими розмовами. Ох, важко буде цю постанову виконувати. Кого скорочувати? Де скорочувати?.. Погарячкували вони».

До приїзду Кагановича робочим на шахтах заплатили заборгованість по зарплаті й покращили постачання. Наприклад, уповноважений Будьонівського кусту Донецького тресту народного харчування Зиньковський попередив усіх завідувачів столовими, що 12 квітня прибувають до Сталіно члени уряду та наказав «негайно прибрати зали, почистити від бруду столові, свинарники, збільшити норми м'яса, круп, постачати до буфетів шинку, ковбасу, кондитерські вироби», забезпечити столові чаєм, ліквідувати черги, давати картоплю без норми». На запитання одного з завідувачів столовою: «Як покрити потім перевитрату продуктів?», Зиньковський пояснив: «Це усе на 5-6 днів, аби б обійшлося добре, а там ми усе врегулюємо». Такі дії викликали відверте незадоволення робітників та пожвалювали їх негативні для влади настрої.

Показово, що Каганович бачив усю жахливість ситуації в Донбасі, але вперто продовжував здійснювати курс Сталіна. Про це свідчить його поїздка на село. 17 квітня 1933 р. секретар ЦК ВКП(б) направився до Хлібодаровки Волноваського району Донецької області. Там він заслухав повідомлення керівників МТС. Зафіксовані у короткому щоденнику поїздки Кагановича основні положення промови начальника політвідділу Хлібодаровської МТС Фукса (колишнього армійського комісара) є дуже показовими для розуміння настроїв та поведінки як Кагановича, так і працівників політвідділів МТС. Фукс відверто розповів, що підготовка до сівби йшла погано, колгоспники не бажали працювати, здавати залишки збіжжя. Але після «виявлення» (читай арешту – В.В.) чотирьох «соціально-чужих» осіб й проведення роз'яснювальної роботи серед колгоспників ситуація змінилася. Перелякані та голодні селяни кожного ранку у п'ятій годині здійснювали сівбу за допомогою власних корів. А політвідділ продовжував виявляти факти «куркульської агітації та шкідництва». Оскільки Каганович, за властивою йому звичкою грубо перебивати виступаючих, не робив цього, висловимо припущення, що виступ Фукса та директора МТС Луценка йому сподобався.

Після зустрічі Кагановича повели до столової, де він на власні очі побачив, як харчуються робітники МТС. На обід давали макарони та крупи з водою, ані м'яса, ані інших продуктів не було. Оскільки в радянській управлінській системі місцеві керівники зазвичай намагалися прикрасити дійсність в очах «московського гостя», відсутність продовольства у столовій свідчила про вкрай скрутне становище з його постачанням. Утім, селяни не мали й такої їжі, як макарони та крупи, у чому Каганович мав змогу переконатися у Чубарівському районі Дніпропетровської області.

Після поїздки до цього району Молотова у другій половині листопада 1932 р. та його зауважень місцевим партійно-радянським працівникам, сенс яких полягав у вимогах нещадної боротьби з «агентами куркульства», які пролізли до колгоспів, Каганович спостерігав результати виконання настанов голови Раднаркому СРСР. В районі оранка та сів відбувалася букерами на глибину до 3 см, що було не дивно, оскільки робоча худоба була виснажена або загинула, а трактори частогусто не мали запчастин для безперебійної роботи. На межі загибелі знаходилися колгоспні свині та корови, останні давали 5 літрів молока на день. Зрозуміло, що причиною такого становища була відсутність кормів в умовах голоду населення внаслідок вивезення з району продовольства, заборони постачання сирників, мила, гасу наприкінці 1932 р.

Показово, як Каганович реагував на цю ситуацію. У щоденнику він занотував, що бесіда з колгоспниками й працівниками політвідділу виявила окремі куркульські настрої. Наприклад, селяни відверто заявляли: «Не дадуть хліба, не потрібно працювати, не вийдемо у поле». Одна з колгоспниць, яка гарно працювала у полі, говорила: «Хай подохне радянська влада, як ми конаємо».

У відповідь працівники політвідділу Чубарівської МТС застосували «викриття ворогів». Наприклад, колгоспник Алябов мав необережність сказати про голод та висловити негативні оцінки влади. За ініціативою політвідділу колгоспники утворили комісію, яка у хаті Алябова знайшла 3 пуди жита, пуд кукурудзи та хліба. Зрозуміло, що Алябова зробили підкуркульником та ворогом.

Схожі дії застосовували два заступника з чекістської роботи Гуляйпольської МТС Дніпропетровської області. Вони навели Кагановичу конкретні факти розкриття «контрреволюційної та шкідницької діяльності куркульських, соціально-чужих елементів»¹³.

Отже, з точки зору Кагановича, опір людей, які помирали з голоду, політиці влади був лише контрреволюційною куркульською діяльністю. В червні 1933 р., коли голод сягнув величезних масштабів, Каганович приїхав на Північний Кавказ, щоб переконатися у готовності місцевих партійно-радянських чиновників примусити селян зібрати врожай. На пленумі Північнокавказького крайкому ВКП(б) він заявив, що 1933 р. має стати останнім роком «недоїдання», а більшовики не мають права допустити повторення голоду. Яким чином? Відповідь сталінського поплічника була така: «Це означає повести за собою колгоспників, це означає прийти та сказати колгоспникам прямо, чесно – так, ти сьогодні недоїдаєш, сьогодні у тебе не вистачає хліба, винувата у цьому негодяща робота, винувата в тому те, що ви, колгоспники, фактично плентались за куркулем, боролися з колгоспним врожаєм, боролися з колгоспним хлібом,

боролися з колгоспними ланами. Ви відносилися до колгоспної праці, як до чужої підневільної праці, ви згубили врожай – от чому ви сьогодні недоїдаєте. Якщо ви хочете вийти з становища, за нами йдіть, ми вас поведемо, ми вас виведемо»¹⁴.

Ця вражаюча фраза свідчила про кілька моментів в інтерпретації подій голоду 1932-1933 рр. Кагановичем. По-перше, він, Сталін, інші керівники СРСР не бажали повторення голоду. По-друге, у голоді винуваті селяни, які не бажали працювати у колгоспі. По-третє, колгоспники мали йти за вождями ВКП(б), тоді вони не будуть помирати з голоду.

20-24 липня 1933 р. Каганович у черговий раз приїхав на Північний Кавказ. На нараді з регіональними керівниками він підкреслив, що під час весняної сівби у колгоспників «з'явився апетит до роботи». Головним завданням було примусити колгоспників працювати на колгоспному лану так само віддано, як на своїй індивідуальній ділянці. Свідомість колгоспника, за заявою секретаря ЦК ВКП(б), була наполовину радянською, а наполовину – ворожою, отже, потрібно було завоювати другу половину свідомості, перетворити селян на повністю радянських людей, слухняних та відданих комуністичним вождям¹⁵.

Відзначимо, що надзвичайно сприятливі кліматичні умови 1933 р. дозволили зібрати один з кращих врожаїв за всі 1930-ті рр. За оцінками наркомату землеробства та управління народно-господарського обліку при РНК СРСР валовий збір зернових в Україні досяг 22 млн. 264 тис. тон¹⁶, що було на 70% більше ніж в 1932 р. Загальний розмір державних заготівель хліба склав 5 млн. 890 тис. 900 тон, тобто 26% від валового збору. В українському селі залишили 16 млн. 373 тис. тон хліба¹⁷, внаслідок чого широкомасштабний голод поступово вщухав (але в обласних архівах України зберігаються повідомлення про опухання та випадки смерті від голоду в першій половині 1934 і 1935 рр.). Для порівняння вкажемо, що загальний обсяг хлібозаготівель в Україні з урожаю 1931 р. був 7 млн. тон або 41,3% валового збору зернових, а з урожаю 1932 р. – 4 млн. 74 тис. тон, тобто 46% валового збору¹⁸.

Таким чином, поїздки Кагановича в Україну та на Північний Кавказ дозволяють підтвердити висновки вчених про те, що Сталін, Каганович, Молотов чудово знали ситуацію з голодом в Україні. Вони не бажали зупинити голод, допомогти вмираючому населенню республіки. Навпаки, їх позиція полягала у наступних моментах: перекладанні провини за голод на місцевих керівників та селян, звинуваченні їх у куркульських настроях, розцінюванні небажання працювати у колгоспах як контрреволюційну діяльність. Звернемо увагу на широкомасштабні репресії в управлінських структурах УСРР та черговий реверс національної політики керівництва ВКП(б), який позбавляв керівництво самої великої національної республіки в СРСР останньої, відносно автономної сфери політичної діяльності. Перехід до особистого контролю Сталіна за ситуацією в Україні та на Північному Кавказі, зокрема шляхом поїздок Кагановича у 1933 р., свідчив про значну трансформацію радянської політичної системи у напрямок до одноосібної диктатури Сталіна. Баланс влади між інститутами та лідерами СРСР та ними й інститутами та керівництвом УСРР було порушено, залишки української радянської державності скасовано. На наш погляд, такі

процеси свідчили про геноцидний характер керівництва ВКП(б) по відношенню до українського селянства, республіканських керівників різного рівня, української радянської державності в цілому.

¹ Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг. – К., 2007.

² Продовжує активно працювати над концептуалізацією голодомору як геноциду С.В. Кульчицький. Див.: *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2008

³ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001. – С. 340-367.

⁴ *Граціози А.* Голод у СРСР 1931-1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 127; *Мартин Тері.* Про кожного з нас думає Сталін... // Критика. – 2003. – № 21(74). – С. 14-18.

⁵ Сталин и Каганович. Переписка. 131-1936 гг. – М., 2001. – С. 274.

⁶ Командири великого голоду ...– С. 69.

⁷ Там само. – С. 342-344.

⁸ Там само. – С. 68.

⁹ Там само. – С. 68-69.

¹⁰ Там само. – С. 70-72.

¹¹ Докладніше про діяльність комісії на чолі з Кагановичем та прийняття постанови від 8 квітня 1933 р. див.: *Davies R.W.* Crisis and Progress in the Soviet Economy, 1931-1933. – Hampshire, 1996. – P. 380-387.

¹² Командири великого голоду ...– С. 344-345, 353-357.

¹³ Там само. – С. 345-353.

¹⁴ Там само. – С. 360.

¹⁵ Там само. – С. 366-367.

¹⁶ Це біологічний врожай, а не кількість зібраного збіжжя.

¹⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. – 436. – Арк. 124.

¹⁸ Командири великого голоду ...– С.12, 64. Обсяг хлібозаготівель з врожаю 1932 р. виявився трохи меншим остаточних цифр, затверджених політбюро ЦК ВКП(б) 12 січня 1933 р., а з врожаю 1933 р. трохи більшим, ніж передбачали керівники СРСР.